

АГРАРНО-СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Важливим чинником розвитку сучасної історіографії селянства є звернення до наукової спадщини відомих дослідників, їх основних здобутків із даної проблеми. Актуальним є розгляд того наукового фундаменту, на якому будувалися дослідження з історії селян пореформеного періоду в минулому. Загальний погляд на стан вивчення теми, праць й ідей учених-аграрників, становлення основних підходів і концепцій, дозволить глибше зрозуміти особливості сучасного етапу української аграрної історіографії, прослідкувати в ній певну спадковість і висвітлити новизну у вивченні проблеми.

Ми не будемо робити поділ дослідників на українських та російських із наступних причин: 1) Україну не можна розглядати інакше як частину Російської імперії, а потім і Радянського Союзу; 2) тісні взаємозв'язки й співпраця між науковими центрами, академічними установами і навчальними закладами Росії та України ускладнили можливість однозначно віднести окремих учених до тієї чи іншої історичної науки; 3) головним для нас є саме концептуальні погляди і підходи фахівців стосовно ключових питань історії селянства. Тому проаналізовано ті праці, які зробили значний внесок у вивчення теми, були популярні як у свій, так і в наступний час, мають великий індекс цитування та ін.

Значний вплив на формування радянської історіографії проблеми мали праці представників дореволюційної марксистської та ліворадикальної історіографії. Для них часто була притаманною критика аграрної політики держави, що мала актуальність не тільки у свій час, а й у наступну епоху. На відміну від ліберальних істориків, які намагалися розглянути позитивну і

негативну роль самодержавства, оцінити його досягнення або невдачі, соціалістична історіографія зосередилася на критиці монархії, підкреслюючи її реакційність та прагнення до пригнічення населення. Окреслилися й ті напрямки у вивченні історії селянства другої половини XIX – початку XX ст., які отримали свій розвиток у працях радянських науковців, а саме його економічно–соціальне становище та історія селянських рухів. Дослідники зібрали цінний фактологічний матеріал, а їх висновки тиражувалися політичною публіцистикою.

Особливе значення для формування радянської історіографії мали праці В.Леніна¹. Він дійшов до висновку про переважання капіталізму в сільському господарстві Російської імперії, але відмітив численні кріпосницькі пережитки, головними серед яких назвав відробітки, стану нерівність селянства, кругову поруку, відсутність вільної мобілізації земель, обмеження свободи пересування селян і т. д. В.Ленін розвинув тезу про боротьбу двох шляхів буржуазно-аграрного розвитку в дореволюційній Росії – пруського й американського. Він показав процеси диференціації селянства і становище сільської буржуазії (переважно дрібної) та найманих сільськогосподарських робітників.

Ленінські оцінки утвердилися в радянській історіографії у 1930-ті роки. Крім них, це й обмеженість аграрної реформи та її кріпосницькі риси, криза феодальної формації як головна причина реформи, селянський рух і революційна ситуація 1859–1861 рр., які примусили уряд розпочати перетворення. Критичний аналіз ленінської концепції реформи в своїй праці здійснив В.Шевченко².

У трактуванні соціально-економічних аспектів аграрної еволюції домінували марксистки, які зосередили увагу на проблемі розподілу землі як самій популярній у селянському середовищі. Концепція, сформована В.Ленінінм, виявилася головним словом марксизму в аграрному питанні. Вона базувалася на визнанні: 1) процесу диференціації селянства; 2) переваги великого господарства над дрібним; 3) того факту, що всі регіони Росії йдуть по шляху, пройденому Заходом, переборюючи пережитки дореформених укладів³.

Майже всі дослідники того періоду відзначали незадовільний рівень народного добробуту, поганий стан матеріально-технічної бази селянських господарств, низьку культуру сільського населення (в тому числі й агрономічну), але шляхи виходу з цього вбачали різні. Для народників – це зрівняльний розподіл землі через общину, для марксистів – ліквідація феодальних пережитків та поміщицького землеволодіння, націоналізація землі, для лібералів – підвищення культурного рівня селянства і скасування перепон у його пересуванні, агротехнічні заходи в сільському господарстві тощо⁴.

На початку ХХ ст. різні політичні партії й організації запропонували свої програми вирішення аграрного питання. З'явилася велика кількість книг і брошур, що представляли різні напрямки суспільної думки. В багатьох із цих робіт наведено значний фактичний матеріал, але помітний його тенденційний відбір. Найбільш гострі суперечки стосувалися общини, форм власності та володіння землею, характеру селянського господарства (капіталістичний, дрібнобуржуазний, трудовий, товарний, напівнатуральний тощо) й шляхів його розвитку.

Концепції та підходи, сформульовані в дореволюційний час соціалістичною історіографією, були використані молодого радянською історичною наукою. Її викривальний тон особливо спрямовувався на аграрну політику влади, кризу в країні і важке становища селянства. Поняття «царський уряд», «самодержавство», «поміщик», «чиновник» отримали стійке негативне значення, які впроваджувалися поколіннями істориків. Крім того, в масовій свідомості термін «реформа», який розумівся як протилежність революції, втрачав свою позитивну суть.

Закріплювалось уявлення про реформу як побічний продукт революції та її залежність від класової боротьби. Значна увага відводилася вивченню селянських рухів, які знайшли своє висвітлення у працях В.Дубровського, А.Зекцера, В.Качинського, Н.Мірзи-Авак'янц, А.Флоровського та ін.⁵

Селянський рух зокрема на Поділлі як особливий і несхожий з іншими регіонами А.Зекцер пояснював насамперед катастрофічним малоземеллям у краї. Через характеристику вироків

селянських сходів він показав їх уявлення щодо земельної власності, оплати праці й ін. Дослідник проаналізував такі форми селянського руху, як боротьба наймитів з економіями за підвищення заробітної плати, покращення умов праці, захоплення землі, урожаю і поруби лісу, підпали, напади на поміщиків і євреїв, вимога закриття горілчаних монополій тощо.

Автор визнав, що селяни не зрозуміли значення політичної агітації та пропаганди й у них не було достатньо революційної активності. Рух був хоч і усвідомленим, але неорганізованим. Також хлібороби надіялися на вирішення своїх проблем через представників у Державній Думі⁶.

А.Флоровський прагнув розібратися в психології селянських заворушень у південних губерніях та дійшов висновку, що селяни бачили лише Маніфест без додаткових Положень до нього, тому й неясно уявляли форми свого звільнення. Дослідник навів приклади, коли вони отримували дані законодавчі акти окремо із значним часовим проміжком. Як наслідок, виникла незрозумілість, неоднакові трактування законів, так звані «різні волі». Мала своє негативне значення і «казенна» мова документів. Також селяни очікували повної волі і землі без посередництва і поміщицького контролю, тимчасовозобов'язаного стану тощо⁷.

Характеризуючи вчинки селян, А.Флоровський стверджував, що вони в основному не були злочинними, а форми руху знаходилися у діапазоні від порушення порядку і припинення працювати до сутичок із представниками влади та військовими командами. В офіційному листуванні, на думку автора, терміном «заворухення» якраз називали непослух владі, відмову працювати й т.д., тобто інколи перебільшувався розмах селянського невдоволення.

У 1920-х рр. окремі вчені неупереджено намагалися показати всю складність аграрних відносин і становища селянства. Серед них виділимо В.Качинського і його працю «Очерки аграрной революции на Украине». Відзначаючи здобутки 1917 р. дослідник зазначав, що «радянська влада в земельному питанні лише оформила ту стихію, яка широкою хвилею розлилася по країні та здійснювала програму ліквідації поміщицького земле-

володіння і зрівняльного розподілу земель»⁸.

Автор доводив, що малоземельні селяни мало думали про ті форми господарства, які стануть можливими і необхідними після ліквідації приватновласницьких угідь. Вони бачили цілком конкретне, обумовлене станом сільського господарства завдання і до вирішення якого йшли – зрівняльний розподіл конфіскованої у приватних власників землі. Але, на його думку, здійснення цієї примітивної мети не було вирішенням основних проблем сільського господарства. Революція створила особливо несприятливі умови для розвитку селянського господарства: зазнали удару як поміщицьке землеволодіння, так і середні та великі селянські господарства, а також так звані куркулі. За твердженням В.Качинського, останні у Росії були насамперед елементом торгово-промисловим, які займалися переважно посередницькими й лихварськими операціями, а на Україні це – селяни-хлібороби, виробники⁹.

Цінною є праця М.Слабченка «Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.». Автор зробив спробу неупереджено розібратися у причинах реформи 1861 р., її наслідках, становищі селянства в нових ринкових умовах, його господарства тощо. На думку вченого, вихід Маніфесту 1861 р. спричинив зростання середньої та дрібної буржуазії, для якої рамки феодальних відносин були завузькими. Серед найбільших досягнень реформи М.Слабченко назвав договірні принципи між колишнім кріпаком і його паном, а головне те, що селяни дістали право власності на нерухоме майно й володіння ним. Учений заперечив висновки М.Яворського нібито селянство України не йшло на викуп, а брало мізерні наділи. На значній джерельній базі він доводив протилежне – підвищення цін не спиняло його у викупі своїх земель, а протягом 1860-х рр. у лівобережних губерніях понад 50 % селян стали власниками¹⁰.

Увагу представників школи М.Грушевського (С.Глушко, П.Діхтяр, В.Єфимовський, В.Камінський, О.Степанишина, С.Шамрай) привернули економічний стан селянства і його боротьба за свої права. За своїм змістом і досягнутим результатом праці цих науковців у більшості наближалися до студій істориків-

марксистів, бо на перше місце під час аналізу тих чи інших явищ вони висували економічні чинники й на статистичному матеріалі показували класове розшарування селян¹¹.

Дослідники доводили, що для районів гострого малоземелля ліквідація поміщицького землеволодіння не вирішила основних аграрних проблем, суть яких полягала не в землекористуванні, а в організації господарства. Також важливим було припинити аграрне перенаселення. Таким чином, революція, за словами О.Челінцева, не відкрила шляху до сільськогосподарського прогресу¹².

Вчені намагалися з'ясувати причини незадовільного становища значної частини селян і проблемні аспекти аграрної еволюції. Зокрема неврожаї другої половини ХІХ ст. С.Булгаков, П.Маслов і Б.Бруцкус пояснювали «законом поступового зменшення родючості ґрунту». Дослідження В.Докучаєва, А.Ізмаїльського й П.Костичева, проведені у Воронезькому, Старобільському, Полтавському і Херсонському регіонах показали, що неврожаї та голодування селян на родючих південних чорноземах стали результатом порушення природних продуктивних сил землі, в якому була вина не природи, а людини. Землеробство у степах, зазначав зокрема В.Докучаєв, стало «біржовою грою», яка проводилася шляхом самої нерозумної експлуатації природних багатств землі¹³.

Високу оцінку серед окремих учених отримала столипінська реформа. Так, Б.Бруцкус назвав її глибокою революцією¹⁴, а П.Першин підсумував, що ділянкове землеволодіння само по собі хоча й не стало фактором перетворення селянського господарства, але було одним із чинників полегшення цього процесу за наявності сприятливих загальноекономічних умов. Реформа відкрила широкі можливості прояву індивідуально-господарської ініціативи, найбільш повному і продуктивному використанню сил сільського господарства та підготовленості його до вимог ринку¹⁵.

О.Чаянов і його однодумці О.Челінцев, М.Макаров та О.Рибніков розглядали покращення селянського господарства на основі раціональної організації виробництва, його інтенсифі-

кації за рахунок передової технології, кооперації збуту і переробки сільськогосподарської продукції тощо. Новий уклад на селі представники організаційно-виробничого напрямку вбачали поза ломкою існуючого політичного та економічного ладу Російської імперії. В його основі була сімейно-трудова теорія, за допомогою якої доводилася виняткова живучість і міцність селянського господарства¹⁶.

У своїй праці «Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации» О.Чаянов доводив, що кооперація – це шлях до полегшення праці селянина й покращення його життя шляхом поступового кооперування тих виробничих процесів, які йому вигідні¹⁷. На його думку, найбільш ефективно розвивалося виробництво в невеликих сімейно-трудовах господарствах, де економічні відносини регулювалися торговою, збутовою та кредитною кооперацією. Дослідник брав за основу своєї теорії саме особисту працю селянина і його сім'ї. Але колективізація, за допомогою якої створювався клас колгоспного селянства, не відповідала уявленням ученого про втягнення селян у соціалізм шляхом природного кооперування.

Розроблений економістом-аграрником організаційний план розкривав внутрішню структуру селянського господарства, взаємозв'язок різних його галузей, поєднання останнього й промислів, оборот грошових засобів і продуктів, розподіл трудових затрат сім'ї за часом та за різними напрямами і видами діяльності. Він відображав зміни, які відбувалися в селянському господарстві під впливом дії місцевого ринку і загальної економічної кон'юнктури.

Концепція організаційного плану допомогла відповісти на запитання, поставлене агрономом Д. Кірсановим ще у 1900 р.: чому селяни неохоче застосовують вигідні молотарки? О.Чаянов з'ясував, що вони були більше заклопотані полегшенням найбільш важких навантажень та рівномірним розподілом трудових затрат протягом року, ніж частковими вигодами від застосування відповідних машин¹⁸.

Вчення О.Чаянова було спрямоване на те, щоб селянське господарство задовольнило насамперед мінімальні потреби сво-

їх членів, а не отримало значні прибутки. Учасники такого господарства поєднували в своїй особі господаря і працівника, де основною була їх особиста праця¹⁹.

Концепція Б.Бруцкуса була націлена на те, щоб селяни не тільки задовольнили свої потреби через власне господарство, а й нагромадили найбільший прибуток²⁰. Дослідник намагався теоретично обґрунтувати та виправдати аграрну політику Століпіна, довести її відповідність інтересам трудового селянства і всього народного господарства в цілому, критикував народників та відстоював переваги дрібного селянського господарства.

В грудні 1929 р. відбулася конференція аграрників-марксистів, на якій було розкритиковано так звані дрібнобуржуазні теорії в аграрному питанні. Це стало сигналом для критики організаційно-виробничої школи і арешту його лідера О. Чайнова та окремих представників даного напрямку.

Після утвердження як офіційної ідеології єдиновірного марксистсько-ленінського вчення в історичній науці відбувся розрив не тільки з кращими дореволюційними ідеями, а й із світовою наукою. У радянській історіографії селянська проблематика набула досить широкого, але однобічного висвітлення. Більшості досліджень став притаманний ідеологізований підхід до вивчення зокрема історії українського села, зумовлений виконанням політичного замовлення панівної партії. Характерним було посилення ідеологічного спрямування в бік негативного ставлення до заможного селянства як класу сільської буржуазії.

Відомий вчений М.Покровський одну із своїх студій присвятив підготовці реформи 1861 р.²¹. На його думку, відповідну ініціативу влади викликав розвиток промисловості, торгівлі й відставання від них сільського господарства. Промисловість вимагала дедалі більше вільних робочих рук, яких не вистачало, а частка найманих робітників була незначною. Передумовою, за твердженням історика, було й те, що почуття самозбереження дворянства вимагало змін: тільки реформа в його інтересах гарантувала збереження соціальної переваги ще на декілька поколінь.

Праця Є.Мороховця протягом двадцяти років була чи не єдиним посібником з історії реформи 1861 р. та міцно увійшла в

науковий оборот²². Автор детально охарактеризував різні форми виступів селян, розкрив поняття «селянське заворушення» та «непослух». На думку дослідника основними причинами реформи був розвиток капіталізму в промисловості і сільському господарстві, спеціалізація останнього, диференціація селянства та втягнення його у торгівлю і ринок. Поява заможних селян сприяла зокрема розширенню внутрішнього ринку для промисловості: чим багатшим ставав селянин, тим більше зростали його потреби в купівлі її виробів²³.

Є.Мороховець продовжив розвивати тезу В.Леніна про наявність революційної ситуації перед реформою. Дослідник відзначив, що реально звільнилися від кріпосної залежності після реформи 1861 р. лише дворові і селяни-власники, тобто ті, які уклали з поміщиками викупну угоду. Отже, реформа не відповідала очікуванням селян, які бажали отримати землю без викупу. Автор описав селянський рух перших пореформених років.

Загалом концепції М.Покровського і Є.Мороховця обґрунтовували розклад селянського господарства, коли подальший розвиток промисловості був неможливий в умовах збереження кріпосного режиму.

Після Другої Світової війни вчені-аграрники активно вивчали насамперед економічну історію селянства, хоча соціально-класові мотиви залишалися сильними. Публікації з історіографії проблеми П.Зайончковського, Л.Захарової, Б.Литвака не тільки сумували результати спостережень радянських істориків, а і критично оцінювали досвід дореволюційних дослідників²⁴. Американський учений Е.Глісон відзначав: «Напевне ні один марксистський режим не приділяє багато уваги історії переможеного класового ворога»²⁵. Також радянські фахівці дещо захопилися періодизацією, наприклад, встановити точний момент, коли феодалізм уступив місце капіталізму тощо.

Вважалось, що оскільки феодальний лад неминуче мав змінитися на буржуазний, то всі спроби реформ не мали користі. Тобто в радянській історичній схемі селянська реформа 1861 р. знаходилася на перехідному етапі від феодалізму до капіталізму. Оскільки правлячий клас всіляко намагався відстрочити або ви-

передити ці зміни, то реформа неминуче представлялася як вияв його неспроможності вирішити аграрне питання²⁶.

У період із другої половини 1950-х – 1980-ті рр. в центрі дискусій важливе місце посіли питання аграрного ладу Російської імперії, рівня розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, внутрішнього устрою і організації основних типів його виробництва – селянського і поміщицького господарства, співвідношення і взаємозв'язку різних суспільно-економічних укладів та ін. Всі дослідники при цьому підкреслювали важливість аграрного питання, яке визначало основні напрямки внутрішньої політики держави.

Академік М.Нечкіна розвинула глибше тези В.Леніна про реформи 1860-х рр. як побічний результат революційної боротьби і наявність революційної ситуації 1859–1861 рр. Основними критеріями останньої дослідниця назвала довгострокові соціально-економічні тенденції розвитку країни (розклад феодалізму), революційний рух селян і радикальної інтелігенції як захисника їх інтересів, кризу урядової політики та механізму функціонування державного апарату²⁷. Те, що революційна ситуація не переросла в революцію, пояснювалося неспроможністю селян до організації, що дозволило уряду шляхом реформ розрядити ситуацію. Ця концепція довго слугувала радянським історикам для того, щоб нагромаджувати велику кількість фактичного та емпіричного матеріалу на її підтримку. Вона орієнтувала їх на вивчення класової боротьби селянства і революційного суспільного руху.

У рамках ленінської концепції склалися два напрями в оцінці аграрного питання пореформеної доби. Одні вчені намагалися наповнити фактичним матеріалом ленінські положення про значний розвиток аграрного капіталізму, але з обов'язковою вказівкою на великі пережитки кріпосництва. Інші більше підкреслювали пережитки феодалізму, не заперечуючи повністю, що у Російській імперії існував капіталізм. Ті й інші дослідники намагалися більше писати не про селянство, а про риси капіталізму і кріпосництва²⁸. Обов'язковим атрибутом багатьох праць стали відверто демонстративні пошуки фактів, які б ілюструва-

ли значимість більшовицьких ідей та їхній вплив на розгортання народного невдоволення.

З історії селянських рухів класичними стали праці А.Анфімова, С.Дубровського, М.Лещенка, Б.Литвака, Ф.Лося, П.Першина, Д.Пойди²⁹. Їх характеризувала значна джерельна база, до наукового обігу вбув ведений величезний масив архівних матеріалів.

М.Лещенко доводив катастрофічність соціально-економічного й політичного становища селянства в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., але лише поверхово зупинився на причинах реформи 1861 р. Автор розглянув такі проблеми, як розвиток ринкових відносин та їх вплив на селянство, зміни в соціальній структурі останнього, аграрне перенаселення і міграція селян. Вчений розробив комплекс методичних прийомів щодо статистики селянського руху пореформеного періоду. Він відзначив, що найпопулярнішими в Україні формами селянської боротьби були страйки селян і сільськогосподарських робітників, розгром поміщицьких маєтків і садіб, нелегальні збори, мітинги і інші політичні форми їх боротьби за землю.

Д.Пойда створив напрямок, а потім і наукову школу досліджень аграрної історії України ХІХ – початку ХХ ст. Зосередившись особливо на вивченні історії селянського руху в пореформений період, він один із перших розробив методику його кількісних і якісних характеристик, яку сприйняла більшість істориків–аграрників. Дослідник пропонував розглядати кожний селянський виступ за такими ознаками: 1) безпосередні причини і привід для виступу; 2) конкретні дії селян та їх вимоги; 3) заходи, які влада вживала для придушення виступу, застосування для цієї мети військ; 4) чи селяни домоглися хоча б часткового задоволення своїх вимог; 5) елементи організованості в їх діях; 6) вплив селянського руху на урядову політику і суспільну боротьбу³⁰.

Загальний масштаб селянських виступів Д.Пойда визначав кількістю поселень (села, містечка та ін.), які були охоплені ними. В їх число включені лише ті, де відбувався масовий рух селян, який викликав відповідну реакцію всього їх населення, а

також дії влади. Вчений стверджував, що селянські виступи було спрямовано не тільки на завоювання свободи, волі, а й на обов'язкове володіння землею.

Селянський рух у Російській імперії в перші пореформені роки вивчав М.Найдьонов³¹. Дослідник показав виступи тимчасовозобов'язаних селян на Лівобережній і Степовій Україні після обнародування Маніфесту 1861 р., дав характеристику інституту мирових посередників та органів селянського управління. Показ цих структур був здійснений однобічно, а саме як винятково кріпосницьких, які зовсім не відстоювали інтереси селян. Він вияснив природу ідеї «слухного часу», яка отримала на початку 1860-х рр. велике поширення.

Отже, у багатьох працях висвітлено важке становище селян, викликане політикою тогочасної влади. Це робилося зокрема й для того, щоб показати успіхи соціалістичної системи на селі та переваги колективних господарств над приватними. Тому в умовах панування комуністичної ідеології практично неможливо було неупереджено проаналізувати різні форми селянського господарювання, особливо сімейно-подвірної.

Вважалось, що головна вимога селян у розглядуваній період торкалася землі. Однак масштаби і радикалізм селянських рухів перебільшувалися дослідниками, розглядалися по суті без належного врахування особливостей соціальної і етнічної психології селян, їх суспільно-політичних уявлень і настроїв, виходячи з суто негативної оцінки наростаючого майнового і соціального розшарування на селі.

Відомий дослідник реформи 1861 р. П.Зайончковський висвітлив передумови її здійснення, підготовку, відповідне законодавство, його застосування на практиці, а також селянський рух³². Концептуально важливими для історіографії проблеми були висновки вченого про буржуазний зміст селянської реформи, зроблені у той час, коли в літературі підкреслювався перш за все її кріпосницький характер. Він розглянув звільнення селян в об'єктивному контексті й особливо підкреслив роль держави у цьому процесі, виділив суперечності між наростаючими ринко-

вими відносинами на селі та феодальною структурою землеволодіння.

В.Теплицький докладно проаналізував такі питання, як землеволодіння і землекористування в пореформений період, мобілізація земельної власності, розвиток сільського господарства, розшарування селянства й аграрне питання наприкінці XIX – на початку XX ст. Автор зібрав цікавий фактичний матеріал, який дозволив скласти об'єктивне уявлення про еволюцію ринкових поземельних відносин, її характер і напрямки, специфіку в окремих районах тощо³³.

Заслуговує на увагу праця П.Першина «Аграрная революция в России». Вчений прагнув розібратися, чому внаслідок реформи 1861 р. виникла одна з найбільш цікавих суперечностей в економічному розвитку країни: при наявності великого масиву родючих земель селяни не могли по-господарськи використовувати їх. Він довів, що розвиток ринкових відносин у сільському господарстві відбувався нерівномірно, охоплюючи в різних районах різні галузі сільськогосподарського виробництва³⁴. У збільшенні заможного селянства велику роль, на думку автора, відіграла зокрема сільська кооперація.

П.Теличук докладно розглянув історію дореволюційного селянського землеволодіння переважно на основі даних земельних переписів 1877, 1905 і 1917 рр., мобілізацію земельної власності й орендні відносини на селі³⁵. І.Гуржій висвітлив місце України в системі всеросійського ринку в 60–90-х роках XIX ст., показав сільськогосподарське виробництво в Україні в пореформений період та визначив частку його у загальноросійському³⁶. Цікавим є дослідження А.Поріцького щодо побуту сільськогосподарських робітників України XIX ст. Автор розкрив договірно-зобов'язальні відносини, майнові взаємостосунки у середовищі селян³⁷. Життя і побут наймитів у сільському господарстві півдня України вивчала О.Лугова³⁸.

Чи не єдиною ґрунтовною працею, яка присвячена історії селянського управління і самоврядування у пореформений період, є дослідження А.Бондаревського. У ньому показано виникнення і розвиток низових органів управління селянами – волос-

них, їх структуру, функції та діяльність. Автор висвітлив, хоча й тенденційно, питання про урядову політику по відношенню до селянства³⁹.

Здобутком цього періоду історичної науки було видання колективних праць: «Історії селянства Української РСР» у 2-х томах (К., 1967), «Історії народного господарства Української РСР» у 3-х томах (К., 1983), «Історії міст і сіл України» (К., 1972), де показано різні аспекти соціально-економічного становища пореформеного селянства.

В другій половині 1950-х рр. почався активний перегляд теоретичних постулатів радянської аграрної історіографії під лозунгом: «Перечитати Леніна заново!». Однією з центральних знову стала проблема двох шляхів аграрно-капіталістичного розвитку Російської імперії. Заслуга наукової дискусії того часу була скоріше не у вирішенні, а в постановці питань. Боязнь вийти за рамки соціального аспекту примусила її учасників заглибитися в аналіз економічних відносин. Прихильники визнання аграрного ладу буржуазним вважали, що ленінські погляди повністю сформувалися вже до кінця 1890-х рр. та представлені у книзі «Развитие капитализма в России» в завершеному вигляді. Прихильники оцінки аграрного ладу як напівкріпосницького протиставляли два цикли ленінських праць, розмежованих російською революцією 1905–1907 рр. На початку 1970-х рр. остаточно склалися два відповідні підходи – концепція багатокладності (К.Тарновський) і концепція стадіальності (І.Ковальченко).

Дослідження К.Тарновського доводили, що партія робітничого класу змогла зайняти важливе місце в політичному житті країни тільки через особливості соціально-економічної структури останньої. Швидкі темпи економічної модернізації не відповідали відсталому соціальному становищу селян.

На рівень дискусії питання про напівкріпосницький характер аграрного ладу вперше підняв А.Анфімов в 1959 р. А його одностумець М. Гефтер висловився про те, що «Багатокладність – це вся економіка, в кінцевому рахунку весь суспільний устрій Росії. Вона виражає себе не тільки у, власне, економічній сфері, а й у сфері політичній, духовній»⁴⁰.

А.Анфімов та К.Тарновський доводили, що аграрний лад Росії був не просто недостатньо капіталізований, він був багатокладним, причому переважну роль у ньому відігравали зовсім не буржуазні елементи, а докапіталістичні. Розвиток ринкових відносин у країні не був повторенням «західного шляху», а являв особливий тип капіталістичного розвитку. Росія була віднесена до країн із «наздоганяючим» типом модернізації, де існували різні суспільно-економічні уклади. На думку А.Анфімова, сама ідея реформи 1861 р. полягала в прагненні ускладнити відділення селянського господарства від поміщицького, економічно прив'язати селянина до поміщика⁴¹.

Прихильники концепції багатокладності доводили, що в Російській імперії початкове нагромадження капіталу з наявним йому широким поширенням торгівлі й лихварства гальмувало розвиток селянського дрібнобуржуазного укладу і переростання його у землеробський капіталізм. Тобто аграрна революція, на думку вчених, була спрямована не тільки проти залишків кріпосництва, а й на зміну форм та типів аграрного капіталізму і створення умов для його вільного демократичного розвитку в землеробстві й у сільському господарстві в цілому.

Таким чином, відбувся радикальний перегляд суті аграрних відносин, показана самостійна і недооцінювана раніше роль державної влади у визначенні характеру розвитку економіки в цілому. Деякі вчені намагалися скрупульозно та об'єктивно розібратися в аграрній історії пореформеної доби, тому їх окремі висновки суперечили пануючим в історичній науці ленінським положенням. Опублікування у 1972 р. збірника «Вопросы истории капиталистической России. Проблема многоукладности» (Свердловск, 1972) стало причиною розгромної критики концепції багатокладності та її представників (А.Анфімов, П.Волобуєв, М.Гефтер, К.Тарновський й ін). Окремі науковці були позбавлені кафедр, посад і т. п.

З іншого боку, академік І.Ковальченко доводив, що аграрний лад у державі був капіталістичним, не зважаючи на всі пережитки кріпосництва, які в ньому збереглися. Селянські реформи 1861–1866 рр. привели до утвердження на селі капіталісти-

чного способу виробництва, й уся наступна аграрна еволюція країни представляла собою процес поступового зникнення пережитків попередніх відносин.

Головним в оцінці реформи 1861 р. для вченого та його послідовників було бажання показати її закономірність і водночас певну половинчастість, пов'язану з невідповідністю консервативних уявлень політичної еліти щодо потреб суспільства його капіталістичної модернізації. З допомогою математичних методів обробки масових джерел вони провели комплексний аналіз селянських господарств Європейської Росії рубежу ХІХ–ХХ ст.⁴² Детальніше полеміку радянських істориків щодо аграрного ладу в країні висвітлив у своїх працях К. Тарновський⁴³.

Історіографія 1950–1980-х рр. зробила значний крок у вивченні минулого селян. Відбулося як кількісне збільшення праць із теми, так і їх якісне покращення; вдосконалилися й методи дослідження. Досить ґрунтовно були вивчені такі питання, як селянське землеволодіння, землеробство, соціально-класова структура селян і їх диференціація, народні виступи. Негативно вплинула на історичні праці ідеологія, коли класовий принцип в оцінці подій визначав тематику досліджень та їх зміст.

Таким чином, минуле селянства показано у працях радянських істориків, присвячених його виступам, землеволодінню і господарюванню, економічним відносинам на селі, аграрній політиці держави, народному побуту. Селянство вивчалось насамперед у контексті його соціального розшарування, класової боротьби та союзу з робітничим класом тощо. Питання ж селянського буття і повсякденності, ментальності і поведінки залишилися «білими плямами» в історіографії того часу. Але віддамо належне тодішній історичній науці за низку теоретичних надбань та особливо за неоціненний внесок в нарощування фактологічного матеріалу.

Маловивченими залишилися й інші питання. Серед них – демографічна характеристика селянства, його соціально-правовий статус, сільська громада, бюджети господарства, різні аспекти соціальної історії селян. Майже не вивчалось становлення заможного селянства в соціально-економічній структурі суспільства і його внесок у розвиток економічно-продуктивних сил.

Наукової розробки потребували етнонаціональний аспект у контексті аграрних відносин пореформеного періоду, вплив національних культур на ведення господарства, регіональні відмінності в соціально-економічному та правовому становищі селян відповідно до їх демографічних особливостей, релігійних вірувань і звичаїв.

¹ Ленін В.І. Аграрне питання в Росії наприкінці ХІХ ст. // Повне збір. творів (ПЗТ). – Т. 17. – К., 1971. – С. 53–129; Його ж. Перегляд аграрної програми робітничої партії // ПЗТ. – Т. 12. – К., 1970. – С. 223–251; Його ж. Пролетаріат і селянство // ПЗТ. – Т. 9. – К., 1970. – С. 327–332; Його ж. Розвиток капіталізму в Росії // ПЗТ. – Т. 3. – К., 1970. – С. 1–576; Його ж. Ставлення соціал-демократії до селян // ПЗТ. – Т. 11. – К., 1970. – С. 203–211.

² Шевченко В. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К., 2008. – 96 с.

³ Савельєв П.И. Пути аграрного развития России в дискуссиях российских историков // Россия сельская. ХІХ – начало ХХ века: Сб. статей / РАН; Ин-т рос. истории. – Москва, 2004. – С. 26.

⁴ Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: Монографія. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 9.

⁵ Дубровський В. Селянські рухи на Україні після 1861 року. Чернігівська губернія (1861–1864). – Т. 1. – Х., 1928; Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. Частина І. Аграрні заколоти та заворушення наймитів рр. 1904–06. – Вінниця, 1925. – 46 с.; Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905–1907. – Полтава, 1927; Мірза-Авак'янц Н. Селянські розрухи на Україні 1905–1907 року. – Х., 1925; Її ж. Селянські рухи 1902 р. на Полтавщині. – Х., 1924; Флоровський А.В. «Воля панська та воля мужицька». Сторінка з історії аграрних розрухів у Новоросії 1861–1863. – Одеса, 1922. – 72 с.

⁶ Зекцер А. Вказ. праця. – С. 42–43.

⁷ Флоровський А.В. Вказ. праця.

⁸ Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. – Вып. 1: Уравнительный раздел земли. – Х., 1922. – С. 9.

⁹ Там само. – С. 40–41.

¹⁰ Слабченко М.Є. Матеріали до економічно–соціальної історії України ХІХ ст. – Т. 2. – Х., 1927. – С. 7.

¹¹ Юркова О.В. Селянське питання у працях істориків київської школи М.Грушевського // Матеріали Всеукр. симпозиуму з проблем аграрної історії. – Ч. 1. – К., 1996. – С. 79–82.

¹² Челинцев А.Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства. – Х., 1919. – С. 79.

¹³ Докучаев В.В. Избранные сочинения. – Т. 2. – Москва, 1949. – С. 228.

¹⁴ Бруцкус Б.Д. Аграрный вопрос. Землеустройство. – Москва, 1922. – С. 201.

¹⁵ Першин П.Н. Участковое землепользование в России. – Москва, 1922. – С. 34.

¹⁶ Чайнов А.В. Крестьянское хозяйство. Избранные труды. – Москва, 1989. – С. 8–9.

¹⁷ Там само. – С. 20.

¹⁸ Там само. – С. 34.

¹⁹ Там само. – С. 200.

²⁰ Бруцкус Б.Д. Экономия сельского хозяйства. – Петроград, 1924. – С. 189–205.

²¹ Покровский М.Н. Крестьянская реформа. – Х., 1926. – 151 с.

²² Мороховец Е.А. Крестьянская реформа 1861 г. – Москва, 1937. – 164 с.

²³ Там само. – С. 9–10.

²⁴ Зайончковский П.А. Советская историография реформы 1861 г. // Вопросы истории. – 1961. – № 2. – С. 85–104.; Литвак Б.Г. Советская историография реформы 1861 г. // История СССР. – 1960. – № 6. – С. 99–120; Захарова Л.Г. Итоги и задачи изучения подготовки крестьянской реформы 1861 г. в России // Советская историография аграрной истории СССР (до 1917 г.). – Кишинев, 1978. – С. 85–94.

²⁵ Э.Глисон. Великие реформы в послевоенной историографии // Великие реформы в России. – Москва, 1992. – С. 10–11.

²⁶ Там само. – С. 22.

²⁷ Нечкина М.В. Реформа 1861 года как побочный продукт революционной борьбы // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. – Москва, 1962. – С. 9.

²⁸ Ушаков Н.М. Власть и крестьяне России на путях модернизации (XIX – начало XX века): проблемы историографии. – Астрахань, 2001. – С. 10.

²⁹ Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881–1904 гг. – Москва, 1984. – 232 с.; Дубровский С.М. Крестьянское движение в революции 1905–1907 гг. – Москва, 1956. – 168 с.; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 1970. – 304 с.; Його ж. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. – К., 1968. – 202 с.; Его же. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года /60-е годы XIX ст./. – К., 1959. – 524 с.; Його ж. Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. – 360 с.; Литвак Б.Г. Крестьянское движение в России в 1775 – 1904 г.г. история и методика изучения источников. – Москва, 1989. – 253 с.; Его же. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива. – Москва, 1991. – 302 с.; Лось Ф.С. Революція 1905–1907 років на Україні. – К., 1955. – 404 с.; Лось Ф.С., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі в 1907–1914 рр. – К., 1970. – 283 с.; Першин П.М. Нариси аграрної революції в Росії. – К., 1959. – 420 с.; Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). – Днепропетровск, 1960. – 487 с.

³⁰ Пойда Д.П. Указ. соч. – С. 13.

³¹ Найденов М. Классовая борьба в пореформенной деревне (1861–1863). – Москва, 1955. – 328 с.

³² Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. Изд. 3-е, переработ. и доп. – Москва, 1968. – 368 с.

³³ Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні в 60–90 роки XIX ст. – К., 1959. – 307 с.

³⁴ Першин П.М. Аграрная революция в России. – Кн. I. От реформы к революции. – Москва, 1966. – С. 7.

³⁵ Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. – 189 с.

³⁶ Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К., 1968. – 192 с.

³⁷ Поріцький А.Я. Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму. – К., 1964. – 139 с.

³⁸ Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К., 1965. – 190 с.

³⁹ Бондаревський А.В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року. – К., 1961. – 128 с.

⁴⁰ К.Н.Тарновский. Историк и его время. Историография. Воспоминания. Исследования. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 19–20.

⁴¹ Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство в Европейской России (конец XIX – начало XX века). – Москва, 1969. – С. 34.

⁴² Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX вв. – Москва, 2004. – 504 с.

⁴³ Тарновский К.Н. Советская историография российского империализма. – Москва, 1964. – 244 с.; Его же. Социально-экономическая история России, начало XX века: Советская историография середины 1950–60-х гг. – Москва, 1990. – 290 с.